

**Токошева Жамила Аттокуровнанын 10.02.01 – кыргыз тили
адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазган “Махмуд Кашкаринин “Диван-и
лугат ат-түрк” сөздүгүндөгү уңгу сөздөр (атооч сөз түркүмдөрү) жана
алардын азыркы кыргыз тилине катыштыгы” аттуу диссертациялык
ишине биринчи расмий оппоненттин
ПИКИРИ**

Токошева Жамила Аттокуровнанын 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган “Махмуд Кашкаринин “Диван-и лугат ат-түрк” сөздүгүндөгү уңгу сөздөр (атооч сөз түркүмдөрү) жана алардын азыркы кыргыз тилине катыштыгы” деген аталыштагы диссертациялык ишинин илимий сапатынын квалиметриялык параметрлер боюнча бааланышы төмөнкүдөй жүргүзүлдү.

Иштин адистикке жана диссертациялык кеңештин багытына тиешелүүлүгү. Ж. А. Токошеванын “Махмуд Кашкаринин “Диван-и лугат ат-түрк” сөздүгүндөгү уңгу сөздөр (атооч сөз түркүмдөрү) жана алардын азыркы кыргыз тилине катыштыгы” аттуу кандидаттык ишинде 10.02.01– кыргыз тили адистигинин паспортуна туура келүүчү маселелер – Махмуд Кашкаринин “Түркий тилдер сөз жыйнагы” сөздүгүндөгү зат атооч, сын атооч, сан атооч жана ат атооч сөздөрдүн (уңгулардын) кыргыз тилине формалык жана семантикалык, грамматикалык жактан катышына байланыштуу маселелер – сөздүктүн жана кыргыз тилинин материалдарынын негизинде иликтөөгө алынган.

Изилдөөнүн мазмуну жана жыйынтыктары 10.02.01 – кыргыз тили адистигинин талаптарына жооп берет.

1. Диссертациялык иштин актуалдуулугу. Махмуд Кашкаринин “Диван-и лугат ат-түрк” эмгеги, тагыраак, сөздүгү түркологиянын башаты катары да, тектештирме-тарыхый метод эң алгач ирет колдонулган эмгек катары да белгилүү. Автор топтогон материалдарынын негизинде түрк тилдери, диалектилери менен наречиелерин алгачкылардан болуп илимий негизде сыпаттоого кадам койгон эмгек болуп эсептелет. Лингвистикалык, фольклористикалык, этнографиялык, тарыхый жана географиялык пландагы баалуу маалыматтарды берген бул эмгек ар кыл илимдердин, анын ичинде тил илиминин объектиси болуу менен, ар тараптуу жана системдүү изилдөө-талдоого алынышы зарыл экендиги талашсыз.

Бул сөздүктө түрк элдеринин тилдеринен, диалектилери менен наречиелеринен тандалып алынган 7500 лексикалык бирдик (сөз) камтылган. Алардын басымдуу бөлүгүн атооч сөздөр, тактап айтканда, негизинен, зат атооч сөздөр, ошондой эле сын атооч, сан атооч жана ат атоочтор түзөт. Аларда ошол доордогу түрк тилинин (тилдеринин) фонетикалык, лексика-семантикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрүн кыйла кеңири байкоого

болот. Алардын көпчүлүгүнүн өзөгү кыргыз тилине жакын экендиги буга чейин изилдөөчүлөр тарабынан белгиленип келген, бирок атайылап изилдөөгө алына элек болчу. Ошондой эле Махмуд Кашкаринин сөздүгүндөгү лексикалык бирдиктер менен азыркы кыргыз тилиндеги лексикалык бирдиктердин ортосундагы тыбыштык, морфологиялык жана лексикалык, семантикалык трансформациялануу процесстери; байыркы уңгулардын азыркы кыргыз тилиндеги уңгуларга катыштыгы, алардагы сингармония маселелери да изилдөө предметин түзө электиги белгилүү.

Махмуд Кашкаринин эмгегиндеги атооч сөздөр, алардын семантикалык (маанилик) жана формалык (тыбыштык) жактан азыркы кыргыз тилиндеги тилдик бирдиктерге катыштыгы маселесин, семантикалык же формалык өзгөрүүлөр, алардын себептерин изилдөө-талдоого алуунун кыргыз тил илими, тагыраак айтсак, лексикология, фонетика, лексикалык семантика, тилибиздин тарыхы, ошондой эле түркология үчүн мааниси чоң.

Демек, Ж. А. Токошеванын изилдөөсүнүн темасынын **актуалдуулугу** Махмуд Кашкаринин “Диван-и лугат ат-түрк” сөздүгүндө орун алган атооч сөздөрдүн (уңгулардын) азыркы кыргыз тилине катыштыгы канчалык даражада экени, формалык жана семантикалык шайкеш келүүлөр жана шайкеш келбестиктердин мүнөзү, формалык жана семантикалык жактан өзгөрүүлөр жана ал өзгөрүүлөрдүн себептери лексика-семантикалык, грамматикалык планда салыштырылып, тектештирилип системалуу түрдө иликтөө-талдоого алына электиги менен шартталган.

2. Проблеманы изилдөөнүн абалы жана изилдөөнүн жаңылыгы.

Ж. А. Токошеванын изилдөөсүндө Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө орун алган атооч уңгу сөздөрдүн лексика-семантикалык жана айрым сандык көрсөткүчтөрүнүн аныкталышы; сөздүктөгү уңгулардын азыркы кыргыз тилиндеги шайкештиктеринин белгилениши, алардагы маанилик жылыштар жана өзгөрүүлөрдүн көрсөтүлүшү; эмгекте орун алган лексикалык бирдиктердин тематикалык топторуна кирген сөздөрдүн азыркы кыргыз тилинде орун алышынын аныкталышы жана алардын маани-маңызы кыргыз тили менен башка түрк тилдеринин факт-материалдары менен тектештирилип салыштырылышы; сөздөрдүн формалык (тыбыштык) түспөлүнө байланыштуу маселелердин: атооч сөздөрдө үндүүлөрдүн созулма жана кыска берилиши, сингармонизм мыйзамынын сакталышы жана сакталбашы, муундук түзүлүштөргө байланыштуу маселелердин иликтөөгө алынуусу жана алардан тишелүү тыянак, натыйжалардын чыгарылышы, ошондой эле изилдөөлөрдүн жыйынтыктарынын негизинде 178 беттик тиркеменин иштелип чыгышы иштин илимий жаңылыгын түзөт.

3. Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык жактан маанилүүлүгү.

Махмуд Кашкаринин сөздүгүндөгү атооч сөз түркүмөрүнө кирген уңгу сөздөрдүн лексика-семантикалык, формалык, белгилүү даражада морфологиялык жактан кыргыз тилине катыштыгын аныктоо максатын

көздөгөн бул диссертациялык изилдөөнүн теориялык жыйынтыктары кыргыз тилинин тарыхы, лексикология, семасиология, кыргыз тилинин башка түрк тилдери менен карым-катышына байланышкан айрым маселелерди тактоого жана кеңейтүүгө, илимий нукта түшүндүрүүгө теориялык-методологиялык жактан өбөлгө түзө алат. Диссертациялык иште сунушталган илимий-теориялык жоболор жана изилдөөнүн жыйынтыктары, корутунду-тыянактары, факты-материалдары лексикография, этнолингвистика, лингвомаданияттаануу, этнология сыяктуу илимий багыттарда да кеңири пайдаланууга жарактуу.

Изилдөөнүн максат-милдеттерине, багыттарына жана аспектилерине жараша тектештирме тарыхый метод жана анын ыкмалары, сыпаттоо, байкоо, компоненттик анализ, синтез, системалаштыруу, бөлүштүрүү (классификациялоо) ык-амалдары орундуу түрдө пайдаланылган.

4. Иштин практикалык мааниси.

Изилдөө ишинен алынган корутунду пикирлер, тыянак-натыйжалар, теориялык материалдар жана негизги жоболорду билим берүүчүлүк максатта жана бул багыттагы кийинки изилдөөлөрдө теориялык-методологиялык жана колдонмо практикалык планда пайдалануу сунушталат. Тактап айтканда, филологиялык факультеттерде лексикология, фонетика, кыргыз тилинин тарыхы, түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы, түркология ж. б. боюнча адистик жана тандалып окулуучу сабактарды өтүүдө, ошондой эле аталган багыттар жана Махмуд Кашкаринин сөздүгү боюнча лингвистикалык түрдүү аспектидеги изилдөөлөрдө колдонууга болот. Ушул жагдайлар изилдөөнүн практикалык маанисин айгинелейт.

5. Изденүүчүнүн проблемага байланыштуу изилдөөгө кошкон салымы. Изденүүчү Махмуд Кашкаринин сөздүгүнөн атооч сөз түркүмдөрүнө кирүүчү бирдиктерди топтоп, аларды лексика-тематикалык, грамматикалык жактан классификациялап, кыргыз тилиндеги бирдиктер менен лексика-семантикалык, фонетикалык, морфологиялык планда системдүү тектештирип-салыштырууга алышы, анын натыйжасында илимий жоболорду негиздеп бериши диссертанттын “Диван-и лугат ат-түрктү” изилдөөлөргө кошкон салымы болуп эсептелет. Ошондой эле иштин максат, милдеттеринин аныкталышы, илимий адабияттарга обзор жасалышы, факты-материалдардын талданып-териштирилиши, сыпатталып баяндалышы, изилдөөдөн алынган жыйынтыктар, коргоого коюлган теориялык жоболор жана жалпы корутундулар изилдөөчүнүн жеке салымы болуп эсептелет.

6. Изилдөөнүн эксперименттик жана бейнелеме материалдары.

Диссертацияда негизги материал катары Махмуд Кашкаринин “Дивани лугат ат-түрк” сөздүгүндөгү атооч сөз түркүмдөрүнө кирген тилдик бирдиктер жана кыргыз тилинин аларга лексика-семантикалык жана/же формалык жактан шайкеш факт-материалдары пайдаланылган. Бейнелеме

материалдардын негизин ар кандай сөздүктөрдүн факт-материалдары, кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынан (“Манас” эпосу) алынган иллюстрациялык мисалдар түзгөн.

7. Изилдөөнүн жаңылыгын жана натыйжаларынын ишенимдүүлүгүн көрсөтүү үчүн иштин негизги натыйжаларына же жоболоруна таянуу зарыл. Диссертацияда коргоого коюлуп жаткан жоболор, негизинен, жаңычыл жана ишенимдүү мүнөзгө ээ.

1-натыйжа. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» сөздүгү азыркы түрк тилдеринин байыркы абалын чагылдырууга, ошол доордогу лексикалык-грамматикалык жана фонетикалык бөтөнчөлүктөрүн билип таанууга чоң өбөлгө түзө тургандыгы шексиз экендиги тууралуу көз караш буга чейин эле айтылып келген, ошондуктан 1-натыйжаны жарым-жартылай жаңы десек болот.

2-натыйжа. Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде ошол доордогу сөздөрдүн баарын толук камтыган деп айтууга болбойт. Анткени ошол доордун тарыхый, саясий-социалдык, маданий ж. б. шарттарына ылайык, автор бардык түрк урууларынан, элдеринен лингвистикалык-лексикографиялык материал топтоо мүмкүнчүлүгүнө жете албаганы түшүнүктүү. Бул пикир Махмуд Кашкари жана анын эмгеги тууралуу буга чейинки изилдөөлөрдө кезигет, ошондуктан бул натыйжаны да жарым-жартылай жаңы деп кароого болот.

3-натыйжа. Сөздүктө катталган уңгулар өзүнчө категорияларга, топторго жиктелери; мындай классификация байыркы атоолор үчүн да, азыркы күндөгү атоолор үчүн да бирдей эле жүргүзүлө тургандыгы аныкталган. Бирок мындай семантикалык категориялардын саны, сапаты Махмуд Кашкари жашаган доор менен азыркы мезгил үчүн бирдей болбостугу, азыркы тилдерде байыркы маани түрдүүчө бутакталып, ажырап кеткендигин байкоого боло тургандыгы бул иште алгач жолу илимий жоболордун жана иллюстрациялык материалдардын негизинде ынанымдуу түрдө ачылып берилген.

4-натыйжа. Байыркы түрк тилиндеги уңгулардын тыбыштык турпаты азыркылардан айырмаланары, мындай өзгөчөлүк кээде чектүү, бир тараптуу, кээде толук мүнөздө боло тургандыгы факты-материалдардын негизинде түшүндүрүлүшүн жаңылык деп санасак болот жана бул багыттагы изилдөө-талдоолор, жыйынтыктар ишенимдүүлүк даражасына ээ.

Ушундай жыйынтыктардан улам, бул диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары, негизинен, жаңы жана ишенимдүү экени белгиленет.

Изилдөөнүн деңгээли кандидаттык диссертациянын квалификациялык белгилерине толук жооп берет.

8. Автор тарабынан алынган натыйжалардын илимий-практикалык мааниси. Диссертациялык иште Махмуд Кашкаринин “Диван-и лугат ат-түрк” сөздүгүндөгү атооч сөз түркүмдөрүнө кирген бирдиктер лексикалык, лексика-семантикалык, фонетикалык,

морфологиялык жактан кыргыз тили менен тектештирме аспектидеги комплекстүү иликтөө-талдоого алынган. Изилдөөнүн негизинде чыгарылган жыйынтыктар, илимий корутунду-пикирлер жана топтолгон материалдар кыргыз тилинин тарыхы, (тарыхый) лексикология, семасиология, этимология, белгилүү даражада этнолингвистика жана лингвомаданияттаануу үчүн, ошондой эле аталган тармактар боюнча билим берүү ишмердигинде илимий-практикалык жактан баалуу жана маанилүү материал болуп бере алат.

9. Диссертациянын мазмунун жана тыянактарын баалоо.

Диссертация кыргыз тил илими үчүн маанилүү бүтүмдөрдү чагылдырган толук бүткөн иш катары каралат. Мазмуну изилдөөнүн максатына ылайык келип, белгиленген милдеттердин негизинде ырааттуу, логикалуу, структуралык бөлүмдөр өз ара байланыштуу, логикалык биримдик мүнөзүнө ээ.

Дисертант тарабынан коргоого коюлган жобо-натыйжалар, сунушталган тыянактар, бүтүмдөр жана көз караштар улуттук тил илими үчүн жаңы жана келечектүү деп баалоого болот.

Автореферат диссертациялык иштин мазмунун туура жана толук чагылдырат. Авторефераттын эки нускасынын тең мазмуну жана таризделиши тиешелүү талаптарга толук жооп берет.

10. Иштин илимий, стилистикалык жана логикалык өзгөчөлүктөрү.

Диссертациянын текстинин стили илимий стилдин талаптарына жооп берет. Теориялык маселелерди берүүдө колдонулган терминдердин, далилдердин орундуулугу жана ынанымдуулугу сакталган.

Диссертациянын жалпы эле мазмунун жана конкреттүү контексттердеги ойду туюндуруп берүүдө ырааттуулук бар.

Сын-пикирлер жана сунуштар:

1. Коргоого коюлуучу 2-жобонун туюндурулушунда логика бузулган: “Махмуд Кашкаринин «Диван-и лугат ат-түрк» эмгегинде ошол доордогу сөздөрдүн баарын толук камтыган деп айтуу кыйын. Айрым негизги сөздөрдөн сырткары, ошол сөзгө берилген түшүндүрмөсүнөн табууга болот” дейт. ЭМНЕНИ сөздөрдөн жана түшүндүрмөдөн табууга болот?

2. Айрым учурларда айтылган теориялык көз караш, пикир менен ага берилген иллюстрациялык мисал туура келбей калган жагдайлар орун алган. Мисалы, 72-бетте кыска [y]дан кийин [y], [a], [yy], [oo] келери көрсөтүлүп «Дивандан» *чаруун* мисалын келтирет, мында [y]дан кийин [a] эмес, [a]дан кийин [yy] келгени байкалып турат; 81-б. *аркак*, *кудук* сөздөрүндө сөз аягында *г* тыбышы *к* тыбышына өткөн эмес; 83-бетте *qut*, *qum*, *qul*, *qarizan*, *qunduz* сөздөрүндө да *г* тыбышы *к* тыбышы менен алмашпаган ж. б.

3. 94-97-беттерде тыбыштык турпаты сакталып, лексикалык мааниси өзгөрүп кеткен сөздөр боюнча талдоо жетишерлик ынанымдуу болбой калган. Лексикалык маанинин өзгөрүү себептери, жолдору илимий негизде

көрсөтүлүшү керек болчу. “Дивандагы” жана азыркы кыргыз тилиндеги сырткы формасы окшош, мааниси ар башка сөздөрдөн (аң (аң), бакан (бақан), казык (қазақ), талак (talaq) сыяктуу мисалдарды келтирип, бирок аларда маанинин өзгөрүүсү болгонбу же омонимдик көрүнүштөр катары кароого болобу, илимий түшүндүрмөгө алынбай калган.

4. 103-бетте “Дивандагы” *тырнак* (чогулган элдин жыйыны маанисинде) жана кыргыз тилиндеги *тырмак* (соматикалык бирдик катары) сөздөрүнүн салыштырылышы, аларда метатеза көрүнүшү орун алары тууралуу пикир да алгылыктуу эмес деп эсептейбиз. Анткени аларды формалык бирдейликке ээ болгон омонимдер эмес, окшоштук, жакындыкка ээ болгон паронимдер катары кароого болот. Экинчиден, метатеза, адатта, бир сөздүн ичинде тыбыштардын алмашуусу катары каралат жана ал маанинин өзгөрүшүнө алып келбейт. “Дивандагы” *тырнак* менен кыргыз тилиндеги *жана тырмак* маанилик байланышка ээ экени көрүнүп турат, ал эми *тырмактын* агындай, *тырмак алды* тырнак менен байланышпайт.

5. Тиркемени кайра кароо зарыл, мисалы, кыргыз тилиндеги *алыш, үшүк, өлүк, агым, эгим, алкыш, эрдик, өксүк, үймөк, үркүн, өкүнүч, каргыш, тартуу* ж. б. сөздөрүнүн “Дивандагы” формалык жана семантикалык шайкештиктерин уңгу катары берүүгө болбойт, булар – туунду сөздөр. Ошондой эле 365-б. буйруктан баш тартууну, кабыл албастыкты билдирүүчү *ав, ај* сөздөрүн байламталарга эмес, модалдык сөздөргө, мүмкүндүк маанисин билдирүүчү *ärniç* сөзүн жандоочторго эмес, модалдык сөздөргө кошуу жөндүү.

6. Диссертациянын жана авторефераттын текстинде орфографиялык, пунктуациялык, техникалык айрым бир мүчүлүштөр кездешет. Мисалы, бирдей формадагы ээ жана баяндооч зоналарынын ортосунда сызыкча (тире) коюлбай калышы; киринди сөздөрдүн же конструкциялардын үтүр менен ажыратылбашы ж. б.

Белгиленген мүчүлүштүктөр иштин жалпы мазмунуна принципиалдуу түрдөгү доо кетирип, концепциясын өзгөртө албайт деген ойдобуз.

Ж. А. Токошеванын диссертациялык ишинин квалификациялык матрица боюнча бааланышы.

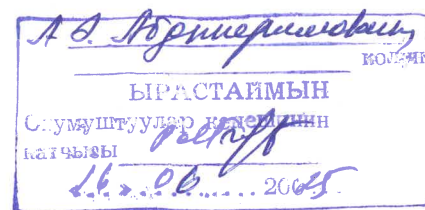
Диссертациялык иш квалификациялык матрица боюнча төмөнкүдөй бааланды:

№	Баалоо параметрлери	10	9	8	7	6	баа-ры
1	Диссертациялык изилдөөнүн актуалдуулугу	+					9
2	Проблеманы изилдөөнүн абалы жана изилдөөнүн жаңылыгы	+					9
3	Теориялык жана методологиялык жактан маанилүүлүгү			+			9
4	Иштин практикалык мааниси		+				9
5	Издөнүүчүнүн проблемага	+					9

	байланыштуу изилдөөгө кошкон салымы						
6	Эксперименттик жана бейне материалдар			+			9
7	Жаңылык жана натыйжалардын ишенимдүүлүгү		+				9
8	Автор алган натыйжалардын илимий-практикалык мааниси.		+				9
9	Диссертациянын мазмунун жана тыянактарын баалоо	+					9
10	Иштин тили, стили жана логикалык өзгөчөлүктөрү		+				9
	Жалпы балл:						90

Жыйынтыктап айтканда, Ж. А. Токошеванын Махмуд Кашкаринин “Диван-и лугат ат-түрк” сөздүгүндөгү атооч сөз түркүмдөрүн, уңгү сөздөрдү жана алардын азыркы кыргыз тилине катыштыгын тектештирме-тарыхый планда лексика-семантикалык, фонетикалык, этимологиялык, морфологиялык аспектидеги иликтөө-талдоого арналган “Махмуд Кашкаринин “Диван-и лугат ат-түрк” сөздүгүндөгү уңгү сөздөр (атооч сөз түркүмдөрү) жана алардын азыркы кыргыз тилине катыштыгы” аттуу диссертациялык иши кыргыз тил илими үчүн олуттуу теориялык жана практикалык маселелерди камтыган илимий-квалификациялык эмгек болуп саналат жана КР ЖАК тарабынан кандидаттык диссертацияларга коюлган талаптарга толук жооп берет. Ал эми анын автору Токошева Жамила Аттокуровна 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алууга толук татыктуу.

**Расмий оппонент,
филология илимдеринин доктору,
доцент, К. Тыныстанов ат. ҮМУнун
кыргыз тили жана адабияты
кафедрасынын профессору**

А. Э. Абдыкеримова

16. 06. 2025